

NAGY JÓZSEF

ADALÉKOK A PARASZTSÁG TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉSÉHEZ AZ 1950-ES ÉVEKBEN

ABSTRACT: (*Beiträge zur gesellschaftlichen Umschichtung des Bauerntums in den 1950-er Jahren*) Nach der radikalen Aufhebung des Großbesitzums, dem Bodenreform von 1945, gab es eine reale Möglichkeit für den Anlauf der bürgerlichen Entwicklung der Bauern. Dieser Prozeß war aber nach 1948 infolge der bauernfeindlichen Politik der Kommunistischen Partei und der damaligen Staatslenkung stecken geblieben. Man suchte die Lasten der sozialistischen Industrialisierung durch das Bauerntum bezahlen zu lassen; seine Steuersätze, die verbindlichen Produktenabliefungen wurden erhöht, den Bauern drängte man die Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften sowjetischen Typs auf. unerfüllbare Steuerlasten waren den reichen Bauern auferlegt worden. nach diesen Optionen nahm die Abwanderung des Bauerntums Massenausmaße an, die Massenflucht richtete sich in die Industriereviere. 1949 arbeiteten 2,1 Millionen Menschen in der landwirtschaftlichen Sphäre, und anschließend verringerte sich ihre Zahl auf 1,4 Millionen. Den geschwierigen Verpflegungssorgen zum Trotz blieb in Frühling 1953 gleichsam 400.000 Hektar Land unbebaut.

A magyar parasztság 1945 utáni életének, történetének vizsgálata haszthatatlanul fontos feladata történetírásunknak. Az 1945-ös földreform elemzése és monografikus feldolgozása ugyan megtörtént (Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon), de a parasztság 1947 utáni életének bemutatása még várta magára, annak ellenére, hogy részterületekről, pl. a beszolgáltatásról igen színvonalas munkák jelentek meg (Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956; vagy Závada Pál: Kulákprés). 1945 után megnyílt a lehetősége a demokratikus agrárátalakulásnak, egy gazdasági és politikai szempontból egyaránt

erőteljes parasztpolgári réteg kialakulásának. Természetes volt, hogy a földosztást követő években végbemegy egy polarizálódás, a felszereléssel és termelési tapasztalatokkal nem rendelkező egyének kezéből kicsúszik a föld és a gazdasági felszereléssel, tőkeerővel rendelkező parasztek kezén koncentrálódik. Mivel az 1945-ös földreformtörvény 200 kat. holdban maximálta a paraszti birtok felső határát nem kellett tartani egy új földbirtokos osztály kialakulásától, de elképzelhető volt egy viszonylag széles, 50–200 holdig terjedő földtulajdonnal rendelkező módos paraszti réteg kialakulása, amely anyagi erejénél és öntudatánál fogva erőteljesen beleszóllhatott volna az országos politikába is. Ennek a törekvésnek a politikai megfogalmazója és képviselője volt a Független Kisgazdapárt.

A Magyar Kommunista Párt kezdettől nem nézte jószemmel a paraszti magángazdaság törekvéseit, hiszen az szemben állt mind a kollektívizmus elméletével, mind a szovjetunióbeli gyakorlattal, amely minden kommunista párt számára példaértékű volt. Mégis, 1945 tavaszán mind politikai, mind gazdasági szempontból kénytelenek voltak egyetérteni a radikális földreformmal. Az 1930-as évek közepétől a földreform végrehajtása nem csupán társadalmi követelés volt, hanem kormányprogrammá is vált. Gömbös szerencsétlen telepítési törvénye után Imrédy kishaszonbérleti törvénye már évente 100.000 kat. hold parcellázását tűzte ki célul, s az elkobzott zsidó birtokok ugyancsak parcellázásra vártak. A háború időszakában, a gazdasági, termelési érdekek primátusa mellett ezekből az elképzelésekből nem sok valósult meg, a parasztság föld utáni vágya azonban még erőteljesebbé vált. Amikor a harcok következtében a régi államgépezet felmorzsolódott, megteremtődtek a feltételei a radikális földreformnak. Ezt a folyamatot a kommunista párt politikailag támogatta, hiszen a régi rendszer legkonzervatívabb elemeinek a lába alól húzta ki a gazdasági alapot, ugyanakkor remélhette, hogy az újonnan földhözjuttatottakat megnyeri szövetségeseinek. A gazdasági szempontok is a földosztás mellett szóltak. A gazdaságilag tönkretett, eszközeitől megfosztott magánbirtok szocializálása hátráltatta volna a gazdasági élet helyreállítását. Helyesebbnek látszott tehát, ha a paraszti termelőerőket érdekeltté tették a mezőgazdasági termelés mielőbbi helyreállításában, szervezeti kérdésekről pedig később döntöttek.

A helyreállítás időszakában nem is volt jelentősebb zaklatásnak kitéve a parasztság. A kötelező terménybeszolgáltatás, vagy az adó természetben való megfizetése már a háború idején bevezetésre került, és súlyosabb terhet 1945–48 között sem jelentett. A parasztság igyekezett igen gyorsan pótolni a háborús károkat. Annak ellenére, hogy 1946-ban és 1947-ben aszályos évek voltak, a szemtermelés 1948-ra mind mennyiségében, mind termésátlagában megközelítette az 1938-as szintet, a számosállat állomány pedig a háború előtti 75–80 %-át. A földreform után a nagybirtok megszűnt és jelentős szerkezeti változás következett be a parasztságon belül. Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás és az 1949. évi népszámlálás adatait

összehasonlítva azt látjuk, hogy 19.8 %-ról 9.0 %-ra csökkent az 1 kh. alatti birtokosok aránya, 8.7 %-ról 4.8 %-ra a 20-100 kh. közötti birtokosok százaléka. A törpebirtokosok számának a csökkenése egyértelműen a földreform következménye, a 20 holdon felüli birtokosoknál pedig a birtokosztódás játszhatta a döntő szerepet, valamint az, hogy 1945 után a nagyobb birtokkal rendelkező parasztok nehezebben tudták pótolni gazdasági felszerelésüket, a birtokvásárlásnál pedig eleve óvatosak voltak. Az 5–20 hold közötti parasztság azonban mind számában, mind gazdasági helyzetében megerősödött. Az 5–10 holdig terjedő nagyságcsoportba tartozó gazdaságok száma 180.000-rel (93 %), területe 1,445.000 holddal (126.8 %) emelkedett. A 10–20 hold közötti gazdaságok száma több mint 40.000-rel (26 %), szántóterületük pedig kerekén 460.000 holddal (25.3 %) növekedett.¹ Látható, hogy ezeknél a birtokkategóriáknál egy erőteljes középparaszti fejlődés következett be. A már korábban pár holddal, ígás állattal, gazdasági felszereléssel rendelkező törpe- vagy kisbirtokos, ha 1945-ben még kapott 4–5 hold földet, az aszályos évek ellenére megindulhatott a felemelkedés útján. Ez az 5–20 holdas réteg lehetett volna falvakon a paraszti demokratizmus letéteményese.

1948-ban azonban alapvető változások következtek be Magyarországon. Márciusban a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása, júniusban a két munkáspárt egyesítése a proletárdiktatúra égisze alatt, mind a gazdasági, mind a politikai feltételeit megteremtették a kommunisták hegemoniájának. A mezőgazdaság további sorsáról azonban még ekkor sem döntöttek. A szövetkezeti eszme 1945-től benne volt a magyar köztudatban, ezek azonban felvásárló és értékesítő szövetkezetek voltak, néhány termelőszövetkezet ezek keretében működött. Az MKP 1947 nyarán megrendezett első szövetkezeti konferenciája után azt a következtetést tudták levonni, hogy "szövetkezeti politikánk fő jellemvonása, hogy nincs irányítás".² A párt Központi Vezetősége ezek után utasította az Agrárpolitikai Osztályt, melynek Nagy Imre állt az élén, hogy dolgozza ki a párt mezőgazdasági koncepcióját. Nagy Imre azonban 1947 végén, a párt gazdaságpolitikai elveinek kidolgozása során, tagadta a politikai hatalom jellegében folyamatban lévő fordulatot. A népi demokrácia nemzetgazdaságát államkapitalizmusnak minősítette, s nem tartotta időszerűnek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének napirendre tűzését, mert szerinte nemcsak a szövetkezeti szektor, hanem a gazdagparaszti gazdaságok kivételével a nem szövetkezeti szektor is demokratikus úton fejlődik a szocializmus felé.³ Nagy Imre azt hangoztatta, hogy a "földművelés központi tényezője a középparaszt", aki "központi figura falun", s a középparasztsággal való meg egyezést sürgette. Nagy Imre ezt a véleményét fenntartotta 1948 tavaszán a Politikai Bizottság elé terjesztett szövetkezetpolitikai irányelvekben is, majd szinte már teljesen reménytelenül a Központi Vezetőség 1949. szeptember 3-i ülésén megvitatott beadványában.⁴

Az MKP 1948. április 22-én elfogadott szövetkezeti irányelvei még mindig nagyon óvatosan fogalmazzák meg a változást, kimondva, hogy az "egyszerű szövetkezetekre támaszkodva" az egyéni gazdálkodás is "előmozdíthatja" a szocialista fejlődést," s termelőszövetkezetek létesítéséhez vezethet".⁵ Közben azonban megtörtént a politikai hatalom megragadása, a Tájékoztató Iroda 1948 júniusi határozata pedig kitagadta Jugoszláviát a szocialista táborból és még egyértelműbben elkötelezte magát a szovjet példa követésére. A jugoszlávok elleni egyik vádpont éppen az volt, hogy hanyagolják a szövetkezeti szervezést és a kisparaszti gazdaságokat támogatják. Rákosi a jugoszláv tapasztalatokon okulva már június 30-án levonta azt a következtetést, hogy "nem elég a szocializmust a városban építeni, és nem is lehet a szocializmust megvalósítani, ha a faluban nem építjük". A faluban pedig "nem lehet a szocializmust addig építeni, míg ott szabadon nőnek a kizsákmányoló elemek".⁶

Az MDP Politikai Bizottságának 1948. július 13-i ülésén már határozatban rögzítik, hogy "döntő szempont a kulákság elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontját is alá kell rendelni ennek a célnak". Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án, Kecskeméten mondott beszédében már nyíltan meghirdette a kulákság elleni harcot, s a gazdagparasztokat korlátozó intézkedések egész sorát jelentette be.⁷ Ekkor már a hatalom egyedüli birtokosaként félre teheték a korábbi óvatoskodást a szövetkezeti kérdésben. Az MDP 1948. november 27-i Központi Vezetőségi ülésén Rákosi a szövetkezeti átszervezéssel kapcsolatban kijelentette: "Nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 %-a rendes szocialista közös társasművelésben művelje földjét".⁸ Ez a döntés véget vetett a demokratikus parasztpolgári fejlődés lehetőségének, s olyan kényszerpályára vitte a magyar mezőgazdaságot, amely hosszú évekre negatívan határozta meg a parasztság életét.

Ez volt történelmi és politikai előzménye annak az ortodox kommunista agrárpolitikának, amely kimondottan a szovjet példát követve, a magyar mezőgazdaság fejlettségét, adottságait, a magyar parasztság mentalitását figyelmen kívül hagyva, voluntarista módon megkísérelte erőszakkal is a maga akaratát keresztül vinni. Bár ez a törekvés szükségszerűen megbukott, törvénytelen ségek, igazságtalanságok és emberi megaláztatások sorozatát hozta magával.

Az 1949. január 1-én megtartott népszámlálás szerint Magyarországon a mezőgazdasági népesség aránya 49.1 % volt. Az 1960-as népszámlálás szerint pedig 35.5 %.⁹ Bő 10 év alatt tehát 15 %-kal csökkent a mezőgazdasági népesség száma. A parasztságnak ez a nagyarányú csökkenése nem spontán módon történt meg, hanem részben gazdasági, részben közigazgatási tényezőkkel az államhatalom tevékenyen hozzájárult. Az osztályharcos szellemben elkészített 1949-es népszámlálás mezőgazdasági kötetének ösz-

szefoglalója szinte előrevetíti a parasztság várható sorsát: "a földreform a parasztság tömegeinek helyzetében alapvető javulást hozott, de a parasztság helyzetét magában végérvényesen nem oldotta meg: a földhöz juttatott őstermelők gazdaságának területe országos átlagban 6.7 hold. Erre a területre átlagosan négy fő jut, egy személyre tehát kb. 1.7 hold terület esik. Ez a terület egyrészt – a kisüzemi termelés mellett – nem biztosítja a parasztság felemelkedését, másrészt túl sok, a szocialista építés más területén jobban foglalkoztatható munkaerőt köt le".¹⁰ Ez a statisztikai elemzéseknél szokatlan pártos előrejelzés, tehát már 1949 tavaszán megállapítja, hogy a mezőgazdaság túlságosan sok olyan munkaerőt alkalmaz, amit a gazdaság más területein is lehetne hasznosítani.

1950. január 1-én kezdetét vette az első ötéves terv, amely hangzatosan a szocializmus alapjainak lerakását tűzte ki célul. Az eredetileg 51 milliárd forintos beruházási programot 1951 februárjában 85 milliárdra emelték, ami éves szinten a nemzeti jövedelem 35 %-os beruházását jelentette. Rákosiék szerint Magyarországnak – a hidegháborús légkört is figyelembe véve – a vas és acél országává kellett válni, bár ehhez a feltételek egyáltalán nem voltak biztosítottak. A következő adatsor jól mutatja az 1950–54 közötti beruházások torzulását:¹¹

Nehézipar:	27,452.5 millió forint
Könnyűipar:	1,212.9 millió forint
Élelmiszeripar:	1,090.4 millió forint
Ipari beruházás össz.:	29,755.8 millió forint
Mezőgazdaság:	9,262.6 millió forint
Közlekedés:	8,583.2 millió forint
Kommunális:	9,879.4 millió forint

Az ipari beruházásokon belül tehát a könnyűipari és élelmiszeripari ráfordítás a 10 %-át sem érte el a nehézipari beruházásnak. A mezőgazdasági, közlekedési és kommunális beruházás összességében alig haladta meg a nehézipari beruházást. A felemelt ötéves terv beruházási előirányzatában a mezőgazdaság 11 milliárddal szerepelt, de a megvalósult beruházások zömét is, közel négy milliárd forintot az állami gazdaságok kapták, a számban és területben egyre gyarapodó termelőszövetkezetek összesen 1 milliárd 400 milliós támogatásban részesültek.

A nagyarányú ipari beruházások következtében az állami szektorban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma rohamosan nőtt. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy 1949–1954 között 1,385.9 főről, 2,416.3 főre, tehát több mint egymillió munkavállalóval emelkedett a valamilyen formában állami alkalmazásban állók száma.

Munkások és alkalmazottak létszáma az egyes népgazdasági ágakban.¹²

1000 fő

Ágazat	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Munkások és alkalm. összesen	1,385.0	1,666.2	1,904.2	2,157.2	2,360.4	2,416.3
Ebből:						
Iparban	574.4	642.5	719.9	805.2	883.0	920.0
Építőipar	79.7	178.1	221.9	259.6	264.7	205.0
Mezőgazd.	79.5	160.2	212.6	259.9	315.7	325.0
Közlekedés	177.0	167.1	186.3	207.7	224.6	230.0
Kereskedelemben	113.9	143.6	174.5	206.8	241.1	261.0
Államigazgatásban	190.7	206.0	224.4	249.6	261.7	277.0

Abszolút értelemben az iparban volt legnagyobb a létszámnövekedés, ahol öt év alatt 574.000-ról 920.000-re növekedett a munkavállalók száma, de százalékosan az építőiparban és az állami mezőgazdasági üzemekben.

Az ipari beruházások különösen az első években nagyarányú építkezésekkel indultak. A dunapentelei vasmű és városépítés, a komlói és várpalotai bányafejlesztés és városépítés, az almásfüzitői timföldgyár, a borsodi iparvidék kiépítése, 1953-ig a budapesti földalatti építése tízezzel vonzotta a szakképzetlen munkaerőt.¹³ A statisztikai adatok hallgatnak a honvédségi építkezésekről, pedig 1949 és 1954 között épült ki két lépcsőben a déli határ mentén a laktanyahálózat, melynek építése ugyancsak tízezrek munkáját követelte meg. Egyes városok, vagy kisebb települések lélekszáma ugrásszerűen megnövekedett. Budapest lakossága 200.000 fővel nőtt négy év alatt. Miskolc 26.000-rel, Győr, Székesfehérvár 8000-rel, Tatabánya 6000-rel, Ózd 4000 fővel gyarapodott. Még látványosabb volt a frissen iparosodott "szocialista városok" növekedése. Kazincbarcika lakossága öt év alatt 5059-ről 12.026-ra, Komló 4605-ről 17.548-ra, Dunapentele 3949-ről 27.507-re növekedett.¹⁴

Ezeknek a településeknek a nagyarányú lakosságnövekedése nyilvánvalóan nem a természetes szaporodás, hanem a belső vándormozgalom következménye volt. Ez a migráció, mely tömegeiben a parasztságot érintette a mezőgazdaságból az ipar felé, a falvakból a városok felé irányult. Azt is megfogalmazhatnánk, hogy az Alföldről a peremvidékek felé mozgott. 1949 és 1960 között alig volt olyan község amelynek ne lett volna vándorlási vesztesége, de az alföldi városok közül Makó, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Kiskunhalas, Csongrád, Gyula, Hajdúszoboszló népessége csökkent, vagy stagnált.

1949 és 1955 között 692.000 fővel csökkent a mezőgazdaságban a magántermelők száma, 230.000 fővel nőtt az állami gazdaságokban dolgozóké és 220.000-rel a termelészövetkezeti tagoké. Az alábbi táblázatból tehát azt láthatjuk, hogy az egyéni gazdálkodást feladó parasztnak mintegy egyharmada belépett a szövetkezetekbe, egyharmada a rohamosan fej-

lődő állami gazdaságokban helyezkedett el és mintegy 240.000 ember ment az iparba dolgozni.¹⁵

Mezőgazdasági aktív keresők számának alakulása társadalmi szektorok szerint (1000 fő)

Év	Keresők száma összesen	Gazdaság jellege		
		állami	szövetkezeti	magán
1949	2.190.9	73.6	10.0	2.107.3
1950	2.134.7	95.2	34.5	2.005.0
1951	2.111.6	118.9	119.7	1.873.0
1952	2.053.4	208.7	311.3	1.533.4
1953	1.934.0	256.9	370.2	1.306.9
1954	1.910.0	287.4	250.4	1.372.2
1955	1.952.4	307.1	230.3	1.415.0

Még szemléletesebb a kép, ha az egyéni gazdaságok számának és területének alakulását vesszük vizsgálat alá:¹⁶

(gazdaságok száma 1000-ben)

Gazdaság nagysága	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
1 kh. alatt	219.2	211.6	207.0	193.9	230.6	234.6	247.6
1–3 kh.	361.5	352.5	333.9	306.9	324.8	391.6	421.2
3–5 kh.	303.2	286.3	267.2	260.5	228.7	271.9	280.8
5–8 kh.	333.4	319.4	297.7	281.8	229.5	265.7	273.0
8–10 kh.	124.6	133.0	138.8	117.8	87.9	107.5	107.7
10–15 kh.	177.4	171.0	164.7	156.1	107.8	126.4	120.0
15–20 kh.	62.9	63.0	59.8	51.6	36.0	42.7	39.8
20–25 kh.	30.6	33.7	23.4	17.7	14.2	15.5	12.8
25 kh. fölött	47.2	34.0	25.0	14.0	10.5	9.1	7.1
Összesen:	1.666.0	1.604.5	1.517.5	1.400.3	1.270.0	1.465.0	1.510.0

(termőterület 1000 kh.)

Terület	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
1 kh. alatt	162.1	157.0	145.7	135.8	171.3	171.3	182.8
1–3 kh	787.5	765.7	688.1	627.4	715.3	839.8	921.4
3–5 kh	1.281.1	1.202.5	1.060.4	1.022.6	968.9	1.124.4	1.180.4
5–8 kh	2.252.3	2.144.5	1.881.3	1.760.5	1.551.4	1.755.1	1.843.6
8–10 kh	1.139.1	1.208.2	1.188.2	995.5	804.5	962.0	967.5
10–15 kh	2.237.3	2.149.3	1.944.7	1.822.5	1.363.5	1.564.4	1.509.8
15–20 kh	1.092.6	1.094.9	973.6	831.1	629.9	730.7	692.8
20–25 kh	699.0	776.4	504.0	377.9	320.7	351.4	286.2
25 kh fölött	1,835.6	1.208.5	765.8	409.0	317.0	293.0	248.3
Összesen:	11,536.6	10,759.3	9,206.6	8,050.1	6,908.8	7,841.6	7.873.8

Az egyéni gazdaságok száma az 1949-es 1,660.000-ról a korszak mélypontján, 1953 nyarán 1,270.000-re csökkent, majd egyes birtokkategóriákban 1954–55-ben némi emelkedés következett be. A 25 holdon felüli gazdaságok tönkretétele azonban annyira előrehaladott és szisztematikus volt, hogy ezt a folyamatot megállítani már nem lehetett. 1949-ben 47.200 25 hold feletti birtokost írtak össze, 1955-ben pedig alig haladta meg számuk a 7.000-et. Hasonló volt a helyzet a termőterülettel is. 1949-ben 11,536.000 hold volt parasztok kezén, 1953-ban 6,908.000 hold, tehát mindössze négy év alatt mintegy 5.4 millió holddal csökkent a paraszti gazdaságok termőterülete. Igaz ugyan, hogy 1954–55-ben egy millió holddal növekedett a magángazdaságok területe, de az 1949-ben megindított folyamatot csak átmenetileg változtatta meg.

Az eddigiekben azt vizsgáltuk meg, hogy az 1950-es években törés következett be a parasztság, és legfontosabb termelőeszköze, a föld között. Az a parasztember, aki 10 évvel korábban még foggal-körömmel harcolt minden négyzetméterért, most ellenszolgáltatás nélkül ott hagyta földjét, feladta eddigi életformáját és elment az iparba dolgozni. Hogy ez mennyire nehéz döntés lehetett, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1954–55-ben amikor felcsillant egy kis reménysugár 200–250 ezerrel növekedett a parasztgazdaságok száma. Ez azonban mint már említettük csak átmeneti jelenség volt, s az 1960-as évek elején a hagyományos értelemben vett parasztság megszűnt létezni.

Azok a tényezők amelyek ide vezettek fokozatosan alakultak ki, de egyre erőteljesebben éreztették hatásukat. A természetbeni adóztatás és beszolgáltatás 1945-től érvényben volt, s az állami beleszólás és irányítás különösen a beszolgáltatási előírásoknál már ekkor érvényesült. 1948–49-től az állam a termelés és gazdasági élet minden területén igyekezett a maga akaratát érvényesíteni. Figyelmen kívül hagyva a földrajzi és természeti adottságokat, központilag határozták meg, a szántás, vetés, betakarítás idő-

pontját, a terménybeadás idejét. Falvakra, sőt gazdaságokra lebontva megszabták a termelvényeket, de megszabták a felhasználás módját is. Az állam határozta meg, hogy a paraszt, az általa megtermelt terméket milyen mértékben használhatja fel saját szükségletére.

A magyar paraszt tudatában az adóztatás ősidők óta egyet jelentett a földbirtoklással, illetve a földtulajdonnal. Az 1870-es évektől tértek át az aranykorona érték, ill. a kataszteri tiszta jövedelem utáni adózásra, s adókötelezettségével mindenki tisztában volt. A két világháború között a földtulajdonnal rendelkező gazdálkodó már a gazdasági év elején tisztában volt adókötelezettségével. Így volt ez a II. világháború utáni első években is, annyi különbséggel, hogy az infláció idején adóját terményben, 1946 őszétől pedig részben forintban, részben forint értékre átszámított terményben kellett megfizetnie. Az így kivetett adómennyiség értékarányos volt. 1949-től azonban új, progresszív adóztatást vezettek be, melynek kimondott célja a gazdagparasztság (kulákság) fokozott terhelése volt, gyakorlatilag azonban a 3 kat. hold alatti tulajdonosokat kivéve, minden birtokkategória adóját 20–25 %-kal megemelték. A politikai okok mellett feltételezhetően finansiális tényezők is szerepeltek. 1949-ben megtörtént a kisipar és a kiskereskedelem felszámolása, s az így kiesett adómennyiséget a parasztságra hárították át. 1951-ben és 1952-ben újabb adóemeléseket hajtottak végre, s így az egyéni gazdálkodókra és kulákokra kivetett adó 1949–1952 között háromszáz százalékkal emelkedett.

A parasztságra kivetett évi adó mennyisége a vizsgált időszakban így alakult (millió forint):²¹

1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
761,6	929,9	2,071.7	2,296.0	1,392.2	1,825.5	2,144.9

Lényegében az adózásnak egyik formáját jelentették a rendőrség által kivetett kihágási bírságok is. A helyi hatóságok igen nagy leleményességet mutattak a vétségek felkutatásában. Ilyen egyszerűbb vétség volt ha szemetes volt a ház eleje, vagy a trágyadomb nem megfelelő távolságra volt a kúttól, ha az őszi szántást-vetést nem az előírt határidőre teljesítette, ha a lekaszált szénát nem hordta be a gazda. Ezek enyhe vétségek voltak, amik általában 100 forint körüli büntetést vontak maguk után. Súlyosabb vétség volt már a fekete vágás, vagy egy szarvasmarha engedély nélküli értékesítése, amely jó indulatú elbírálás mellett, dolgozó paraszt esetében is 1000–1500 forintos büntetést jelentett. Amennyiben az elkövető kulák volt, akkor ez csupán mellékbüntetésnek számított, a fő büntetés legalább 6 hónapi elzárás volt. Az eljárások tömegességére jellemző, hogy 1951 és 1953.

május 1 között, két év és négy hónap alatt a rendőrség, mint kihágási bíróság 850.000 esetben szabott ki büntetést. Ugyanez alatt az idő alatt a bíróságok 650.000 személy ügyével foglalkoztak és 387.000 esetben hoztak elmarasztaló ítéletet.²²

A terménybeszolgáltatás rendszere ugyancsak a háború idején terjedt el, hogy aztán hosszú időn keresztül fenn maradjon a háború után is. Ez 1945-ben kétségtelenül szükségintézkedés volt, mert a nem mezőgazdasági foglalkozású lakosság ellátását csak így tudták valamennyire is biztosítani. Már 1945 januárjában rendelet jelent meg, mely kenyérgabonából progresszíven határozta meg a beadási kötelezettséget. Két hold alatti birtokok esetén holdanként 25 kg, 50 hold feletti birtokok esetén holdanként 250 kg gabonát kellett beadni hatósági áron.²³ A malmokat is beszolgáltatásra kötelezték: vámkeresetük 75 %-át kellett leadniuk. Már 1945. január 1-én miniszteri rendelet jelent meg a földadó természetben lerovásáról. A kataszteri tiszta jövedelem minden aranykoronája után 1 kg búzaadót kellett beadni, tehát egy 15 aranykorona értékű katasztrális hold után 15 kilogrammot. Annak ellenére, hogy a beszolgáltatást minden párt csupán átmenetinek tekintette, már 1945-ben kiterjesztették a beadási kötelezettséget a burgonyára, olajos magvakra és élőállatra is.

1947 februárjában némileg csökkentették a beszolgáltatandó termékmennyiséget. A 8 holdnál kevesebb szántóterülettel rendelkező gazdákat mentesítették a beszolgáltatástól, de még az 50 hold fölötti birtokok holdankénti beadása is csökkent.²⁴ 1947 tavaszán pártközi értekezleteken már arról tárgyaltak, hogy a terményforgalmat fel kell szabadítani.²⁵ A nagymértékű aszály azonban semmivé tette ezeket az elképzeléseket. Őszig a beadásnak csak mintegy 40 %-ban tettek eleget, s már ekkor sor került kényszerintézkedésekre, elszámoltatásokra.

1948-tól a beadás megszüntetésének terve természetesen lekerült napirendről, sőt olyan elképzelések is napvilágot láttak, hogy helyes lenne, ha a vetőmagot és saját szükségletet meghaladó termény mennyiséget a parasztok átadnák az állami felvásárlásnak. Ez a terv nem valósult meg, sőt kismértékben még csökkentették a terheket. Megszüntették az 1 hold alatti birtokok beadási kötelezettségét, 1–5 hold között a beszolgáltatás azonos volt a földadóval, 6 hold fölött pedig progresszíven emelkedett. Új teher volt azonban, hogy kenyérgabonából és napraforgóból a háztartási és gazdasági szükségleten felüli részt kötelesek voltak beadni. Az 1948 tavaszán megállapított kötelezettség a gazdaságok nagy részében teljesíthető volt, de komoly terhet és anyagi áldozatot jelentett. Az összes beszolgáltatásra alkalmas termény 25 %-a került állami készletbe igen alacsony, az önköltséget sem fedező áron.

1948-ban viszonylag jó gazdasági év volt, a begyűjtést azonban gabonából csak a tervezett 26.9 %-ában teljesítették.²⁶ Ezek figyelembevételével 1949-re új beszolgáltatási rendeletet léptettek életbe, amely mintegy 15 %-

kal növelte a beadás mértékét. Búzaértékre átszámítva az egyéni gazdálkodók terménybeszolgáltatási terhe az 1949/50-es gazdasági évben 9.8 millió mázsa volt, szemben az 1948/49-re előírt 8 millióval. 1951 februárjában egységesítés címén a már szinte áttekinthetetlen rendeletek egy részét eltörölték, ugyanakkor az 5 holdon felüli birtokhatár beadási kötelezettségét tovább emelték.²⁶ Mivel 1951-ben igen jó termés volt, a parasztok ezt a megemelt tervet is igyekeztek teljesíteni. Feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1952 január elején megjelent új beszolgáltatási rendelet tovább növelte a beadási kötelezettséget.²⁷ Mivel erre az időre az már világgossá vált, hogy a gazdagparasztság terheit tovább már növelni nem lehet (részben azért is mert ott hagyták a földet), a többletkötelezettség elsősorban a közép- és szegényparasztságra, valamint az eddig enyhébben terhelt termelősövetkezetekre nehezedett. A jó termésű 1951/52-es gazdasági évben az összeggyűjtés 656.018 vagon volt, 1952/53-ra viszont 828.645 vagon termény begyűjtését terveztek. 1952-ben ismét aszályos év volt és már nyáron lehetett látni, hogy a főbb növények termése 30–40 %-kal alatta marad az előző évinek. Az ésszerűség, az alapelveként hangoztatott "munkás-paraszt szövetség", s a jövő érdekében a termelők védelme egyaránt azt követelte volna, hogy az év elején megállapított tervszámokat lényegesen csökkentésük. Ezzel ellentétben ekkor vált a legkegyetlenebbé a rendszer a sorozatos büntetésekkel, a padlássépréssel, a családi szükségletre szolgáló gabonamennyiség és vetőmag elkobzásával. Az 1950/51-es gazdasági évben 56.475 vagon volt a kenyérgabona beadási kötelezettsége. Ez az 1952/53-as gazdasági évre 88.402 vagonra növekedett. Ez a mintegy 60 %-os emelkedés úgy következett be, hogy a mezőgazdaság termelőképesége ez alatt lényegében romlott.

A parasztsággal szemben megnyilvánuló durva politika egyik oka feltétlenül az volt, hogy ilyen eszközzel is megkíséreljék bekényszeríteni a szövetkezetekbe az egyénileg gazdálkodó parasztságot. A szövetkezetek ugyanis egészen 1952-ig a legalacsonyabb kategória szerint teljesítették a beszolgáltatást, hogy ezzel is vonzást gyakoroljanak a magántermelőkre. A parasztok többsége azonban ennek ellenére távol tartotta magát ezektől a szövetkezetektől. Így maradt a magasán megállapított terménymennyiség erőszakos begyűjtése, a pénzbüntetés, esetleg bírósági eljárás. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért a dolgozó parasztságra, termelősövetkezetekre és kulákokra 1951 január és 1953 május között 400 millió forint kártérítést vetettek ki, melynek többsége az akkori jogszabályok szerint is törvénytelen és igazságtalan volt.²⁸

Mint a bevezetőben már vázoltam, a termelősövetkezetek 1948-ig nem éltek önálló szervezeti életet, hanem a helyi földműves szövetkezetek keretében működtek. Ezek a termelői csoportok feltehetően járási, vagy megyei pártszervek kezdeményezésére 1948 őszén kezdték önállósítani magukat. Megalakulásukat nem lehet egy sémára ráhúzni, de többségüknél

az indítékot az adta meg, hogy a volt birtokosok, vagy gazdag parasztok kényszerből, földjüknek egy részét művelésre felajánlották, s az első társulásokot ilyen területeken hozták létre. Ezek a termelési csoportok természetesen a falu legszegényebb elemeiből alakultak, olyanokból, akik 1945-ben kimaradtak a földosztásból, vagy esetleg családjuk eltartásához a juttatott föld kevés volt. Elszántságuk volt, felszerelésük és termelési tapasztalatuk kevésbé. Ezen kezdeményezések hatására készítette el a Földművelésügyi Minisztérium 1948 december 18-án a termelészövetkezetek működési szabályzatát, amely a termelési társulások három típusát különböztette meg. Az I. és II. típus csak bizonyos munkák elvégzésére hozta össze a csoport tagjait és még az egyéni gazdálkodáshoz állt közelebb, a III. csoportban már minden munkafolyamatot közösen végeztek és munkaegység alapján közös volt az elosztás is. A szövetkezetek elvileg nyitva voltak minden dolgozó paraszt előtt, a falusi kizsákmányolókat (kulákokat) azonban nem lehetett tagnak felvenni.

1949-ben 1367 termelészövetkezet és szövetkezeti csoport alakult, 24.415 családdal 316.000 hold földön. Az egy szövetkezetben lévő családok átlagszáma 16 volt, az egy családra jutó szántóterület pedig 14 kh. Ez a középparaszti szintet megütő földterület azonban úgy került a szövetkezetekhez, hogy már 1949-ben elkobozták az egykori földbirtokosok és gazdagparasztok földjének egy részét ("önkéntesen" lemondtak róla és felajánlották állami hasznosításra) kisajátították és a megalakuló szövetkezeteknek adták megművelésre. Az alábbi statisztikai kimutatás szerint a szövetkezeti útra tért családok többsége földnélküli, vagy szegényparaszt volt.

Termelészövetkezetek és csoportok összefoglaló adatai 1949–1955.²⁹

Év	Tsz-ek száma	Össz ter. 1000 kh	Családok száma	Ebből				Nem mezőgazdasági foglalkozású
				Földnélkül	0-7 kat.hold	7-15 földdel	15-25 belépett	
1949	1367	316.4	21.415	5.846	12.057	2.057	364	578
1950	2185	771.6	76.881	25.266	34.619	13.951	1.174	1.877
1951	4625	1.740.3	206.035	39.971	95.600	55.423	8.654	6.387
1952	5110	2.608.0	282.847	43.152	136.813	82.741	13.036	7.105
1953	4536	1.986.4	197.758	40.386	91.277	52.257	7.687	6.151
1954	4381	1.879.6	186.681	42.646	84.685	46.232	6.528	6.590
1955	4816	2.281.9	244.953	63.953	105.520	58.684	8.021	8.775

Ezeknek a családoknak jelentős hányada sem termelési tapasztalattal, sem felszereléssel nem rendelkezett, s többségük egy 200–300 holdas gazdaság megszervezését és irányítását sem volt képes ellátni. Mivel a termelészövetkezetek 1952-ig mind az adózásban, mind a beszolgáltatásban kedvezőbb elbírálásban részesültek, 1950–52 között megnövekedett a szö-

vetkezetekben a kis és középparasztok száma. Az arányuk azonban alig változott. 1952-ben az 1956 előtti szövetkezeti szervezés legnagyobb felfutása idején 5110 termelőszövetkezetben 282.847 család volt, de ezeknek kétharmada 7 holdon aluli területtel lépett a szövetkezetbe.

A szövetkezetek azonban minden elvi támogatást megkaptak. A járási mezőgazdasági osztályok előírták, hogy mikor szántsanak, mikor vessenek, meghatározták a termelendő vetemények holdmennyiségét. A mindennapi munkában pedig a gépállomások siettek a szövetkezetek segítségére. A szövetkezeteknek ugyanis nagyobb teljesítményű erőgépei nem lehettek. A szovjet tapasztalatok azt bizonyították, hogy egy traktorral, vagy cséplőgéppel a szövetkezet esetleg külső tagnak is végezhet bémunkát, ez pedig már szüli a kapitalizmust. 1948-ban tehát létrehozták az állami gépállomások hálózatát, amelyeknek az volt a feladata, hogy elsősorban a szövetkezetek földjein, megfelelő térítés ellenében a gépi munkát elvégezzék. Megyénként 4–5 gépállomást hoztak létre, általában 10 traktorral és a hozzá szükséges munkagépekkel, s feladatukat 15–20 falu határában kellett volna ellátni. 1950-ben már 361 gépállomás volt az országban, a traktorok száma pedig 1954-ig 17.670-re emelkedett. Egy traktorra azonban így is közel 900 hold szántóterület jutott.³⁰

Ennek a feladatnak a gépállomások megalakulásuktól kezdve nem tudtak maradéktalanul megfelelni. Nagy volt a távolság és a szervezetlenség, később pedig a megművelendő földterület. A gépállomásnak kellett volna elvégezni a szántást, vetést, aratást, cséplést, a kapás növények legalább kétszeri kapálását. Az azonos típusú munkák azonban egyszerre jelentkeztek minden gazdaságban, tehát időben elvégezni lehetetlen volt. Gépi munka nélkül a szövetkezetek nem boldogultak, az állam által megállapított terményárak viszont annyira alacsonyak voltak, hogy abból nagyobb arányú gépi munka igénybevétele nem volt lehetséges. Maradt tehát az őszi, vagy tavaszi szántás, a kalászos és kapás növények vetése, esetleg az aratás és cséplés. Az aratást azonban a szövetkezetek többsége hagyományosan, kaszával végezte. Az aratással egyidőben kellett azonban a kukorica, cukorrépa és más ipari növények második kapálását is elvégezni. A kettő együtt azonban már meghaladta az egyszerű gazdasági felszereléssel is gyengén ellátott gazdaságok képességeit. Mire a kapálásra sor kerülhetett, a kultúrnövény nem látszott ki a gaz közül, s kézi erővel rendben tartani a gazdaságot nem lehetett. Mire az őszi betakarításra sor került, az egybe esett a szántás-vetéssel, s gyakori volt, hogy a kukorica törésére csak télen került sor. Természetes, hogy ilyen körülmények között a szövetkezetek nem lehettek példaképek és vonzóak az egyéni gazdák előtt. Terméseredményük és jövedelmük mélyen alatta maradt az egyéni gazdálkodóknak, az eredménytelenség következtében laza volt a munkafegyelem is. A szövetkezeti tagok ha magukat és családjukat fenn akarták tartani, kénytelenek voltak jövedelmüket máshol biztosítani.

A szövetkezeti szervezés egyik velejárója és egyben az egyéni gazdálkodók társulásra kényszerítője volt a rendszeresen visszatérő tagosítás. Ha 1949-ben 17 ember megalakított egy szövetkezetet, akkor a közös tevékenység csak úgy volt elképzelhető, ha földterületük egy tagban volt. Tehát átrendezték a falu határát. Két év múlva ismét belépett 10 ember, újra tagosítottak. Voltak községek ahol 1949–1953 között négyszer tagosítottak.³¹ Ez a paraszti birtoklást teljesen bizonytalanná tette. Egy 10 holdas középparaszt csak azt tudta, hogy mennyi földtulajdona van, de hogy azt a legközelebbi tagosításkor a falu melyik határában jelölik ki arról fogalma sem volt. A tsz földeket általában a falu legjobb határrészein mérték ki. Meg volt tehát a lehetősége, hogy az egyénileg gazdálkodó paraszt a jól megmunkált földje helyett a következő évben egy elhanyagolt területet kap. Ez mindenképpen csökkentette a termelési kedvet, ami megmutatkozott az eredményekben is. Az adó és beszolgáltatás állandó emelkedése, s a tagosítással együtt járó bizonytalanság a parasztság egy részénél valóban azt eredményezte, hogy vagy belépett a szövetkezetbe, vagy felhagyott a földműveléssel.

A kormány gazdaságpolitikájának "eredményeként" tömegessé vált a földek felajánlása, vagy elhagyása. Ezekből keletkeztek az állami tartalékföldek, amelyeket megpróbáltak az állami gazdaságokhoz, vagy termelőszövetkezetekhez csatolni ez azonban nem mindig sikerült. 1949 és 1953 tavasza között 1.5 millió kat. hold földet ajánlottak fel, vagy hagytak el, s ebből 1953 tavaszán 890.000 kat. hold, a szántóterület 9 %-a műveletlen volt.³² Egyrészt tehát alacsony terméseredmények, szükségsgazdálkodás és gyenge lakossági ellátás, másik oldalon pedig hatalmas megműveletlen területek. A magángazdálkodást a rendszer tudatosan tönkretette, az így kiesett termésmennyiséget viszont az állami gazdaságok és szövetkezetek nem bírták pótolni.

A gazdagparasztság gazdasági és társadalmi kiiktatása a falvak életéből ugyancsak szovjet szisztéma szerint történt meg. Az MDP agrárpolitikája a gazdagparasztságot nemcsak a falu kizsákmányolójaként, hanem a munkáshatalom esküdt ellenségeként, a termelőszövetkezeti mozgalom fő kerékkötőjeként állította be, melyet gazdaságilag és politikailag vissza kell szorítani. Elvileg csak visszaszorításról volt szó, intézkedésekben azonban kezdettől a kulákság megsemmisítéséről. Az első jelentős lépés 1948 június 27-én történt, amikor a kormány elrendelte a mezőgazdaság fejlesztési hozzájárulás fizetését. Ezt a 15 kh-t meghaladó és legalább 150 aranykorona értékű birtokok után kellett fizetni. A helyzet megítélésének bizonytalanságát mutatja, hogy novemberben a gazdagparasztságra külön zsírbeszolgáltatási kötelezettséget róttak ki, a határt viszont itt 25 kat. holdban, vagy 250 aranykorona értékű földben szabták meg. Kiderült azonban, hogy a 250 aranykorona értékhatár a középparasztok nem elhanyagolható részét is érinti, akik esetében pedig éppen a kulákságról való leválasztás volt a

cél. Végül 1949 februárjában a kulákbirtok határát 25 kat. holdban, vagy 350 aranykorona értékben szabták meg. Ennek a rendeletnek az alapján készítették el falvakon a kuláklistánkat.³³ Mivel azonban a rendelet nem volt egyértelmű, a frissen hatalomhoz jutott községi pártvezetők ezt is igyekeztek osztályharcosan túllicitálni. A földterület nagyságától függetlenül ugyanis kuláklistára lehetett tenni a cséplőgéppel rendelkező középparaszttal, vagy a kettős jövedelmű egyéneket is. Ilyen alapon sok községben kuláklistára tették a papokat, tanítókat mert illetményföldjük volt. Ugyanígy jártak a falusi kisiparosok, kiskereskedők, akiknek többsége a Nagyatádi-féle földreform idején kapott egy-két hold földet, mert ipari, vagy kereskedelmi tevékenységéből megélni nem tudott. De kuláklistára került már ekkor számos középparaszttal is, mert az összeíráskor mechanikusan csak a föld nagyságát vették figyelembe, aranykorona értékét nem.

Az összeírás során eredetileg mintegy 70.000 kulákgazdasággal számoltak, végül is azonban 47.000 gazdálkodó került erre a "fekete listára". A gazdagparaszttal progresszív adóztatás és beszolgáltatás terhelte, árgus szemmel figyelték minden lépését, s legkisebb kihágását, vagy kötelezettségének elmulasztását keményen büntették. Ha egy kulák nem teljesítette határidőre az őszi szántást, akkor szabotált, amiért bíróság elé állították, s legalább hat hónapi büntetést kapott. Míg börtönben volt az alatt gazdaságát elhanyagolta, amiért újabb büntetés várt rá. Amennyiben adóhátraléka volt elkobozhatták a házat, gazdasági felszerelését, családját utcára rakták. 1949–1953 között a gazdagparaszttal 6500 lakóházat és 16.000 gazdasági épületet koboztak el. A gazdaságok leromlott állapotára és csökkenő termésátlagára való tekintet nélkül az adó és begyűjtési terhek egyre nőttek. 1953-ra a gazdagparaszttal földterület minden holdjára már 320 búzakilogramm terménybeadást és 629 Ft adót vetettek ki.

Ezeknek az embertelen intézkedéseknek a célja a gazdagparaszttal réteg teljes felszámolása és faluról való elűzése volt. A kulákok fiatalabb generációja egy éjjel családjával együtt eltűnt a faluból. A nagyarányú építkezések, bányák, nehézipari üzemek szívesen fogadták a friss munkaerőt, nem kérdezték ki honnan jött. Szakmát tanult, szakmunkás lett, s néhány év elteltével nagyüzemi munkásságunk megbecsült tagjává vált, aki mosolyogva nézte a termelőszövetkezeti tagok keserves kínlódását. 1949–1951 között a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező paraszttal száma 47.200-ról 25.000-re, 1953-ra pedig 10.500-ra csökkent. Világos, hogy a gazdag parasztság életerős egyedei otthagyták a mezőgazdaságot, s további megbélyegzett sorsukat csak azok vállalták akik más életformába, életstílusba már nem tudtak beilleszkedni.

Egy rövid tanulmány, a maga szűk keretével csupán arra alkalmas, hogy bepillantást engedjen egy tudományos program munkálataiba. Az általam felvetett problémák: az adóztatás, a beszolgáltatás, a termelőszövetkezeti szervezés és ezzel kapcsolatban a tagosítás, a kulákkérdés, mind-

mind egy önálló kötetet igényelne. 1990-nel megszűntek azok a politikai tényezők amelyek nem nézték jó szemmel a téma kutatását. A problémakört azonban sikerült annyira homályba burkolni, hogy túlzottan nagy érdeklődés ma sincs iránta. Tagadhatatlan, hogy ennek csak részleges feltárása is, más kutatási témákhoz viszonyítva jóval nehezebb, bonyolultabb feladatot jelent. Az 1949-től 1956-ig terjedő hét év azonban a magyar parasztságra olyan sorsdöntő változást hozott, hogy ennek feltárása, megismerése nélkül nem érthetjük meg igazán az 1945 utáni magyar történelmet sem.

JEGYZETEK

1. 1949. évi népszámlálás. 2. k. Mezőgazdasági eredmények. Bp., 1949. 21. p.
2. Orbán Sándor: Két indulás – két eredmény problémái a termelőszövetkezeti átalakulásban Magyarországon. Párttörténeti Közlemények 1970. 1. sz. 111–130 p.
3. Nagy Imre: Egy évtized. Bp., 1954. I. k. 113. p.
4. Zsilák András: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikájának főbb vonásai (1949–1956) Párttörténeti Közlemények 1965. 4. sz. 47–73. p.
5. A Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei. 1948. április 22. Az MKP és az SZDP határozatai. Bp., 1967. 564–576. p.
6. Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Bp., 1949. 55. p.
7. Rákosi: i.m. 293–297. p.
8. A magyar népi demokrácia története. (1944–1962) Bp., 1978. 184. p.
9. 1960. évi népszámlálás. 6. k. Foglalkozási adatok. Bp., 1961. 36. p.
10. 1949. évi népszámlálás. 2. k. Mezőgazdasági eredmények. Bp. 1949. 36. p.
11. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 47. p.
12. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 58. p.
13. Uo. 48. p.
14. Uo. 7. p.
15. Mezőgazdasági Adattár II. k. Bp., 1965. 4. p.
16. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp., 1957. 162. p.
17. Az MDP Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalaiban és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról. 1953. június 28. Közli: Propagandista, 1986. 4. sz. 140. p. (Továbbiakban: 1953. júniusi párthatározat...)

18. Szakács Kálmán: A középparaszt-kérdés és a DÉFOSZ 1949-ben. Párttörténeti Közlemények 1972. 4. sz. 82–108. p.
19. 1953. júniusi párthatározat 138. p.
20. Szabad Nép 1955. június 9.
21. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 296. p.
22. 1953. júniusi párthatározat 144. p.
23. Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Gyula, 1992. 18. p.
24. Szabad Nép, 1947. április 29.
25. Szabad Nép, 1947. június 8., ill. június 11.
26. Erdmann: i.m. 72. p.
27. 1952. évi II. törvény. Magyar Közlöny 1952. január 6.
28. 1953. júniusi párthatározat 144. p.
29. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 197. p.
30. Statisztikai Évkönyv 1949–1955. 178. p.
31. Orbán Sándor adatai szerint 1953-ra 2280 tagosított község volt az országban, ebből 1106 községben egyszer, 850-ben kétszer, 243-ban háromszor, 52-ben négyszer volt tagosítás. Orbán: i.m. 222. p. 27. sz. jegyzet.
32. 1953. júniusi párthatározat 140. p.
33. Erdmann Gyula: A beszolgáltatási rendszer. In.: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Bp., 1988. 143–235. p. Kiadja: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és ELTE Bölcsészettudományi Kara.